

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ (У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА)

Мірошниченко С. С.

Стаття присвячена проблемі відповідальності юридичних осіб у контексті сучасного реформування національного кримінального законодавства та підготовки проекту нового КК України. У статті зазначається, що з огляду на історичну консервативність та усталеність правових традицій вітчизняного кримінального права запровадження до його системи інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (штраф, конфіскація, ліквідація) породило неоднозначне сприйняття цього інституту вченими і полярні наукові погляди: від абсолютного схвалення до нищівної критики.

У контексті сучасного реформування кримінального законодавства України наведена проблема не втратила своєї актуальності, оскільки робота над новим КК України потребує критичного погляду на потребу збереження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Автор звертається до зарубіжного досвіду застосування аналогічних заходів щодо юридичних осіб і робить висновок, що в кожній країні підстави застосування заходів кримінально-правового впливу та їх правова природа суттєво різняться: в одних кримінальна відповідальність застосовується за принципом субсидіарності, в інших - незалежно від цього.

Водночас наголошується, що в континентальній Європі визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності викликало серйозні дискусії, пов'язані з основами класичного кримінального права романо-германської системи.

Водночас, віддаючи належне зарубіжному досвіду притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, в процесі реформування кримінального законодавства України необхідно враховувати, перш за все, національні правові традиції та зберігати автономність і специфіку фундаментальних принципів вітчизняного кримінального права.

Зрештою, автор вказує на недоцільність збереження в проекті нового КК України інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, оскільки цей інститут суперечить основоположним конституційним принципам кримінального

права, а дія цього інституту не довела свою ефективність.

Ключові слова: відповідальність, юридичні особи, заходи кримінально-правового характеру, реформа кримінального законодавства України, проект КК України, Концепція.

Miroshnychenko S. S. Liability of legal entities (in the context of reforming national criminal law)

The article is devoted to the problem of liability of legal entities in the context of the modern reform of the national criminal legislation and the preparation of a draft of the new Criminal Code of Ukraine. The article notes that due to the historical conservatism and well-established legal traditions of domestic criminal law, the introduction into its system of the institution of criminal-legal measures concerning legal entities (fine, confiscation, liquidation) caused an ambiguous perception of this institution by scientists and polar scientific views: from absolute approval to merciless criticism.

In the context of modern reform of the criminal legislation of Ukraine, this problem has not lost its relevance, as work on a new Criminal Code of Ukraine requires a critical look at the need to preserve the institution of criminal law measures against legal entities.

The author refers to the foreign experience of applying similar measures to legal entities and concludes that in each country the grounds for the application of criminal law measures and their legal nature differ significantly: in some, criminal liability is applied on the principle of subsidiarity, in others - regardless of this.

It is also noted that in continental Europe, the recognition of legal entities as subjects of criminal responsibility has provoked serious discussions related to the basics of classical criminal law of the Romano-Germanic system.

At the same time, paying tribute to the foreign experience of bringing legal entities to criminal liability, when reforming the criminal legislation of Ukraine, it is necessary to take into account,

first of all, national legal traditions and preserve the autonomy and specificity of the fundamental principles of domestic criminal law.

As a result, the author notes the inexpediency of preserving in the draft of the new Criminal Code of Ukraine the institution of measures of a criminal-legal nature in relation to legal entities, since this institution contradicts the fundamental constitutional principles of criminal law, and its action has not proved its effectiveness.

Key words: *responsibility, legal entities, measures of a criminal-legal nature, reform of the criminal legislation of Ukraine, draft of the Criminal Code of Ukraine, Concept.*

Постановка проблеми та її актуальність. Проблеми відповідальності юридичних осіб завжди були актуальними для вітчизняної юридичної науки та правозастосовчої практики, оскільки зумовлені колізіями, правовою невизначеністю, а почасти і суперечливістю законодавства ризику економічних зловживань породжують потенційну загрозу національній безпеці України.

Особливої гостроти ці проблеми набули в кримінальному праві, галузь якого історично вирізняється найбільшою консервативністю (в позитивному значенні цього слова) та усталеністю правових традицій. Отже, офіційні пропозиції щодо реалізації в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб (Концепція реформування кримінальної юстиції 2008 р. [1]) та запровадження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб [2] неоднозначно були сприйняті науковцями. Відтоді проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб стала однією з найбільш дискусійних у доктрині кримінального права і сформувала полярні наукові погляди: від абсолютного схвалення зазначеного інституту до нищівної критики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу цієї проблеми присвячені праці О. Дудорова, В. Грищука, М. Крижановського, О. Михайлова, О. Песеки, О. Провоторова, В. Сотніченка, П. Фріса та інших вітчизняних учених. Проте в контексті сучасного реформування кримінального законодавства України наведена проблема не втратила своєї актуальності, оскільки робота над новим Кримінальним кодексом України (його пілотний проєкт станом на 17 січня 2021 року опубліковано Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, затвердженої Указом Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019) потребує кри-

тичного погляду на потребу збереження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Метою статті є аналіз проблеми застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у світлі сучасної реформи кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Питання реалізації в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб завжди мало міжнародне «зabarвлення». Відповідний зарубіжний досвід та міжнародні зобов'язання України справили тут визначальний вплив.

Дійсно, низка зарубіжних країн (Австралія, Бельгія, Велика Британія, Естонія, Ісландія, Канада, Литва, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Словенія, Франція, Швейцарія, ін.) сприйняли концепцію кримінальної відповідальності юридичних осіб. Але в кожній країні підстави застосування заходів кримінально-правового впливу та їх правова природа суттєво різняться. Зокрема, в одних країнах кримінальна відповідальність застосовується за принципом субсидіарності, тобто додатково до кримінальної відповідальності фізичної особи, в інших - незалежно від цього.

При цьому, якщо законодавці англосаксонської системи права (Англії, США, Канади) не бачили проблеми запровадження такої відповідальності, то в континентальній Європі визнання юридичних осіб суб'єктами кримінального права викликало серйозні дискусії, пов'язані з основами класичного кримінального права романо-германської системи [3, с. 505-506]. Є країни, які пішли шляхом повного заперечення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб (зокрема, Болгарія, Угорщина, Білорусія) [4, с. 11].

Крім того, орієнтуючись на інформаційно-довідкові матеріали, в т. ч. статистичні дані зарубіжного досвіду застосування кримінальної відповідальності юридичних осіб [5, с. 145], маємо підстави стверджувати, що навіть у тих країнах, які були одними з перших держав Східної Європи, що запровадили інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб, частка виявлених, зареєстрованих і розслідуваних кримінальних правопорушень юридичних осіб є невисокою, як і винесення щодо них обвинувальних вироків.

Запровадження інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як поступ України до євроінтеграції прогнозовано створило низку проблем теоретичного та практичного характеру, зокрема: суперечність передбачених заходів конституційному принципу особистої

відповідальності, фактична неможливість доведення вини і правової кваліфікації, порушення конституційної заборони подвійного притягнення особи до юридичної відповідальності тощо.

Ще до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін зауважили, що запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні можливе лише після схвалення на доктринальному (науковому) рівні цієї концепції, вироблення механізмів її впровадження до всіх інститутів кримінального права, розроблення теоретичної моделі нового КК України, сформованого на концепції визнання суб'єктами, що підлягають кримінальній відповідальності, і фізичних, і юридичних осіб [6].

Комплексний аналіз наведеної проблеми, проведений «по свіжих слідах» вченими харківської школи кримінального права М.І. Пановим і С.О. Харитоновим, привів їх до обґрунтованого (на наше переконання) висновку, що, попри важливість започаткованої новели на рівні інституту кримінального права, вона є і залишається неконституційною, оскільки розглядувані заходи є різновидом державного примусу і однією з форм (видів) реалізації кримінальної відповідальності. І включення їх як правового інституту до єдиного нормативно-правового акта, що встановлює кримінальну відповідальність, має узгоджуватися із засадничими положеннями кримінальної відповідальності [7].

Категорія «кримінальна відповідальність» виконує важливу інтеграційну функцію в кримінальному праві і законодавстві, зазначає М.І. Панов. Саме вона з'єднує (об'єднує) Загальну і Особливу частини, перетворює їх інститути і норми на органічно взаємопов'язані та взаємодоповнюючі структурні елементи єдиної і цілісної системи кримінального права як самостійної галузі права [8, с. 45]. Професор Ю.В. Баулін зауважив, що для конкретної особи, яка вчинила злочин, кримінальна відповідальність індивідуалізується судом. Конституційно-правовою підставою для такої діяльності суду є положення ч. 2 ст. 61 Конституції України, згідно з якою «юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [9, с. 344].

Згідно з визначенням, наведеним у ч. 1 ст. 18 КК України (не зазнало змін у зв'язку з новелізацією кримінального закону в частині заходів кримі-

нально-правового характеру щодо юридичних осіб), суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

Як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення закон виокремлює службову особу (у т. ч. суб'єкта господарювання та неприбуткової організації). Відповідно до положень ст. 96-3 КК України таким суб'єктом є уповноважена особа юридичної особи. У примітці до цієї статті такою особою визнається службова особа юридичної особи, а також інші особи, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи.

Згідно зі ст. 23 КК України (також не зазнала змін) виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [10]. Тобто і категорія «вини» у кримінальному законі України зберігає своє класичне розуміння, що корелюється з положеннями ст. 62 Конституції України і не дозволяє поширювати її нормативні ознаки на юридичних осіб.

Таким чином, традиційно усталені у вітчизняній доктрині кримінального права засади кримінальної відповідальності, що знайшли своє відображення в конституційних нормах (ст.ст. 61, 62), унеможливають визнання за кримінальним законодавством України юридичної особи суб'єктом кримінального правопорушення та, відповідно, суб'єктом кримінальної відповідальності. Але, попри масштабні за цей час зміни до КК України, колізію положень Розділу XIV-1 із зазначеними фундаментальними принципами кримінального права не усунуто.

Окрім цього, оприлюднені на офіційному сайті судової влади статистичні дані (https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka) за формою № 1-1, Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження вказують, що за останні три роки кримінальні провадження, в яких до юридичних осіб судом застосовано заходи кримінально-правового характеру, відсутні. До 2018 року такої звітності взагалі не передбачалося.

Наведені дані дають підстави для висновку, що норми Розділу XIV-1 КК України не працюють і криміналізація відповідальності суб'єктів господарювання і неприбуткових організацій виявилася

суспільно незатребуваною. Натомість аксіоматичним визнається положення, що для прийняття соціально зумовленої норми необхідне системне застосування принципів (засад) криміналізації.

Один із таких принципів полягає в тому, що криміналізація має відбуватися за відсутності інших способів державного впливу на суспільно небезпечне діяння. Тобто криміналізація «...уместна тогда и только тогда, когда нет и не может быть нормы, достаточно эффективно регулирующей соответствующие отношения методами других отраслей права» [11, с. 69].

Чинне законодавство України передбачає можливість застосування як в адміністративному, так і в судовому порядку, заходів державного примусу на юридичних осіб у межах інших юридичних проваджень, відмінних від кримінального, а саме: господарського, цивільного, адміністративного (Господарський кодекс, Цивільний кодекс, Податковий кодекс, процесуальні кодекси - ГПК України, КАС України, та ін.)

Зокрема, відповідно до ст.ст. 238 і 247 ГК України ліквідація суб'єкта господарювання передбачена як адміністративно-господарська санкція, що застосовується за рішенням суду за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності [12], тобто за діяльність, що суперечить закону (у т. ч. заборонена законом) чи установчим документам юридичної особи, є фіктивною, порушує права та законні інтереси інших суб'єктів господарювання, права місцевого самоврядування чи держави.

Ст. 55-1 ГК України містить ознаки (критерії), за якими юридична особа чи її діяльність можуть бути визнані фіктивними, тобто такими, в яких зовнішня організаційно-правова форма не відповідає її суті та меті створення, що дають підстави для звернення до суду про припинення юридичної особи, а саме: її зареєстровано (перереєстровано) на недійсні (втрачені, загублені) та підроблені документи; не зареєстровано в державних органах, якщо обов'язок реєстрації передбачено законодавством; зареєстровано (перереєстровано) в органах державної реєстрації фізичними особами з подальшою передачею (оформленням) у володіння чи управління підставним (неіснуючим), померлим, безвісти зниклим особам або таким особам, що не мали наміру провадити фінансово-господарську діяльність або реалізовувати повноваження; зареєстровано (перереєстровано) та проваджено фінансово-господарську діяльність без відома та згоди його засновників та призначених у законному порядку керівників [12].

Потрібно зауважити, що почасти саме фіктивна діяльність суб'єкта господарювання маскує легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних та інших подібних засобів, психотропних речовин, інші неправомірні вигоди службових осіб юридичної особи, тобто фактично ті кримінальні правопорушення, за які чинний КК України встановлює заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Можливість примусової ліквідації юридичної особи прямо передбачена і Цивільним кодексом України (ст. 110). Так, юридична особа ліквідується за рішенням суду через допущені в процесі її створення порушення, які не можна усунути [13], зокрема внаслідок порушення законодавства під час оформлення установчих документів юридичної особи. Порядок ліквідації юридичної особи передбачений ст.ст. 111 і 112 ЦК України.

Аналіз результатів пошуку судової цивільної, господарської та адміністративної практики застосування законодавства щодо примусової ліквідації юридичних осіб в Україні (за онлайн-системою VERDICTUM інформаційно-правової платформи LIGA:ZAKON) вказує, що зазначені заходи державного впливу є доволі поширеними і цілком достатніми.

У Концепції реформування кримінального законодавства України (далі - Концепція) серед обставин, що зумовили необхідність реформи, визначаються такі: руйнація принципів положень КК України валоподібними, несистемними, а почасти і необґрунтованими змінами та доповненнями; неповна відповідність законів про відповідальність за публічні правопорушення міжнародно-правовим зобов'язанням України; відсутність механізмів захисту законів про відповідальність за публічні правопорушення від необґрунтованих змін; невірність проблем уніфікації підходів до законодавчої регламентації та диференціації за злочини та інші публічні правопорушення тощо. Автори Концепції анонсують, що новий кримінальний закон має бути повністю звільнений від декларативних положень, невласливих сучасному кримінальному праву. Натомість мають бути перейняті і з урахуванням базових засад національної правової традиції закріплені в майбутньому законодавстві властиві сучасному кримінальному праву європейських країн правові засоби (реституція, компенсація, заходи безпеки, пробація та інші) [14]. Очевидно, з огляду на останню мету проєктом КК України пропонується залишити регламентацію інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Зокрема, проєктом збережено такий захід, як ліквідація юридичної особи, але з одночасною конфіскацією майна. Так, ч. 1 ст. 3.11.5 проєкту закріплює таке: юридична особа підлягає ліквідації у зв'язку із вчиненням її уповноваженою особою від імені юридичної особи та в її інтересах або в інтересах її асоційованої особи злочину (авт. - перелік злочинів ще не вказаний). У разі ліквідації юридичної особи застосовується конфіскація майна, яка полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду на користь Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим, грошей, майнових прав та іншого майна, яке перебуває у власності чи фактичному володінні юридичної особи або її асоційованої особи, в інтересах яких було вчинено злочин уповноваженою особою (ч. 2). У процесі ліквідації юридичної особи суд може визнати недійсними угоди, укладені такою юридичною особою у зв'язку зі злочином, вчиненим від її імені та в її інтересах або в інтересах її асоційованої особи уповноваженою особою. Судом може бути ухвалено рішення про оприлюднення інформації щодо ліквідації юридичної особи (ч. 3) [15].

Більш детальний аналіз пропонованої норми потребує окремої уваги.

Насамперед, звернемося до міжнародних зобов'язань України у сфері кримінальної політики та кримінально-правового регулювання.

Ратифіковані Україною міжнародні акти у сфері боротьби з корупцією (Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 12.09.2002 р., Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003 р., Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 р.) передбачили, що вжиття заходів для встановлення відповідальності юридичних осіб за причетність до злочинів має здійснюватися з урахуванням особливостей національної правової системи держав-учасниць.

Зокрема, у ч. 1 ст. 18 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією зазначено, що кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні злочини - неправомірна вигода, зловживання впливом, відмивання доходів тощо, - вчинені на їхню користь будь-якою фізичною особою, яка діяла незалежно або як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду в цій юридичній особі [16].

Відповідно до ст. 5 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму кожна держава-учасниця відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства вживає необхідних заходів для того, щоб можна було притягнути юридичну особу, яка знаходиться на її території або заснована згідно з її законами, до відповідальності в разі вчинення фізичною особою, відповідальною за управління цією юридичною особою або контроль за нею, яка виступає в своєму офіційному статусі, злочину, зазначеного в ст. 2. Така відповідальність може мати кримінальний, цивільний або адміністративний характер і настає без шкоди для кримінальної відповідальності фізичних осіб, які скоїли ці злочини. Кожна держава-учасниця забезпечує, зокрема, щоб до юридичних осіб, які несуть відповідальність, застосовувались ефективні, пропорційні та дійові кримінальні, цивільно-правові або адміністративні санкції. Такі санкції можуть бути фінансовими [17].

Згідно зі ст. 26 Конвенції ООН проти корупції кожна Держава-учасниця вживає таких заходів, які з урахуванням її принципів права можуть бути необхідними для встановлення відповідальності юридичних осіб за причетність до злочинів, що визначені цією Конвенцією. За умови дотримання принципів права Держави-учасниці відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільно-правовою або адміністративною [18].

Своєю чергою ст. 10 Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму передбачає, що кожна Сторона вживає таких заходів, які можуть бути необхідними згідно з її правовими засадами для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у вчиненні злочинів, викладених у ст.ст. 5-7 та 9 цієї Конвенції. Залежно від правових засад Сторони відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільною або адміністративною [19].

З огляду на викладене і зарубіжний досвід притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, реформування кримінального законодавства України має враховувати, передовсім, національні правові традиції та зберігати автономність і специфіку фундаментальних принципів вітчизняного кримінального права.

І якщо Україні на тернистому євроінтеграційному шляху конче необхідно виконати рекомендації «експертів», то чи варто нехтувати національною правовою школою, законотворчими традиціями, Конституцією зрештою? Сплюндрувавши струнку і логічну структуру вітчизня-

ного кодексу, законодавець, попри намагання євроінтеграторів, не наважився запровадити і **кримінальну відповідальність** юридичних осіб, обмежившись аморфними **заходами кримінально-правового характеру**. Та й заходи (штраф, конфіскація, ліквідація - ст. 96-6 КК України) за своєю правовою природою були і залишаються цивільно-господарськими, адміністративно-управлінськими. І якщо для імплементації європейських норм замало вищенаведених ЦК, ЦПК, ГК, ГПК, КАС і т. д., давайте випишемо окремий закон. З цією ж, що і Розділ XIV-1 чинного нині КК України, назвою і тими ж санкціями. Європа і МВФ, переконані, будуть задоволені. Вітчизняний підприємець менш законослухняним від цього не стане. А Конституція, як то прийнято у правовій державі, залишиться Основним Законом, якому підкоряються і економіка, і ідеологія, і політика. Врешті-решт, згадаймо Шевченкове: «...і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...».

Література

1. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затв. Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008. *Урядовий кур'єр*. 17 квіт. 2008. № 72.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України від 23.05.2013 року № 314-VII. *Голос України*. 22 черв. 2013. № 116.
3. Сосніна О.В. Питання відповідальності юридичних осіб за порушення недоторканості приватного життя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2016. № 8. С. 505-510.
4. Михайлов О.О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 18 с.
5. Провоторов О.П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як інституту кримінального права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08, Київ, 2019. 207 с.
6. Тацій В., Борисов В., Тютюгін В. Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність. *Голос України*. 2013. № 66 (5566). 5 квітня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/53740>.
7. Панов М.І., Харитонов С.О. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як новела у кримінальному законодавстві України. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/3_4.pdf.
8. Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2020. № 4.
9. Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність. *Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів*. Відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк : ПП «ВД Кальмус», 2013. 424 с.
10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний вісник України*. 2001. 08 червня. № 21.
11. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика. Проблемы криминализации и пенализации. Владивосток, Изд-во Дальневосточного ун-та. 1987. 268 с.
12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Голос України*. від 14 березня 2003. № 49.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Голос України*. від 12 березня 2003. № 45.
14. Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/concept>.
15. Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст станом на 17.01.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/18/kontrolnyj-projekt-kk-17-01-2021.pdf>.
16. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. ETS173. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#o92.
17. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 12.09.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_518#Text.
18. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49.
19. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16.05.2005 р. *Офіційний вісник України*. 2007. № 65. С. 124. Ст. 2536.

*Мірошниченко С. С.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права
та криминології
Університету державної
фіскальної служби України*